महात्मा गाँधी : अहिंसा संकल्पना व सद्य: स्थितीतील तात्विक विश्लेषण

शोध पत्र-तत्वज्ञान

* प्रा. सखाराम यशवंतराव गोरे

प्रस्ताव-ाा :-भारतीय तत्वज्ञा-ााचा प्रवाह जंजा-ादीच्या प्रवाहासारजा हजारोवर्षे सातत्या-ो वाहत आहे, व तो विस्तीर्ज व अथांज ब-ालेला आहे. त्याचा उजम हिमालयाच्या उत्तुंज अशा पर्वत शिजरातु-ा झालेला असू-ा तो अ-ोज पर्वताच्या द-याजो-यातु-ा उड्या घेत बेफामपजे जळाळत ज्ोजत्याही अडसराला -ा जुमा-ाता, -ा थांबता वाहतोच आहे. त्याप्रमाजेच अ-ोज तत्व दृष्टींचे ही प्रवाह वाहतच आहेत. त्यातही अ-ोज तत्वाचे प्रवाह एज्रुप झालेले आहेत. भारतीय तत्वज्ञा-ााच्या इतिहासात तत्वज्ञा-ााच्या विचार जंज-ो १९ व्या व २० व्या शतज्ात प्रबोध-ात्मज विचारांच्या रुपा-ो -ावे रुप व -ावे रंज धारज ज्ेले आहे. प्रबोध-ााची ही -ावधारा अशीच अधिज्ाधिज वाढत व समृद्ध होत आतापर्यंत जोमा-ो वाहत आली आहे. हे सर्व अधु-ाज्तेचे विचार हे प्राचि-ा तत्वज्ञा-ाापेजा वेजळे असले तरी त्यांच्या विरुद्ध आहेत. असे समजज्याचे ज्ारज -ाही. ज्ारज भारतीय परंपरेचा हा धाजा अत्यंत चिवट आहे. भारतीय परंपरेतील शाश्वत दृष्टी हा धाजा तुटू देत -ाही पज -ाव-ावी रुपे धारज ज्रज्याची प्रचंड जमता त्याच्यात आहे. भारतीय प्रबोध-ाात अ-ोज विविध विचारांचे प्रतिभावंत उदयास आले आजि त्यां-ाी आपआपल्या दृष्टी-ो विश्वाचे, जजताचे, अस्तित्वाचे व जीव-ााचे अर्थ लावु-ा तत्वज्ञा-ााच्या -ाव्या संहिता घडविल्या, आधु-ाज भारतीय तत्वज्ञज्ञ-ाात प्रामुज्या-ो डॉ. सर्वपल्ली राधाज्ृष्ज-ा्, श्री. रामज्ृष्ज परमहंस, स्वामी विवेज्ा-ांद, स्वामी रामा-ांद, श्री. योजी अरविंद घोष, जुरुदेव रविंद्र-ाथ टाजोर, आ-ांद ज्ुमारस्वामी, जे. ज्ृष्जमुर्ती व महात्मा जांधी या तत्वेवेत्याचा समावेश होतो.

अ-ोज भारतीय तत्ववेत्यांच्या -ाावाचा उल्लेज ज्ेला जेला असला तरी फक्त महात्मा जांधीच्या तत्वज्ञा-ााचा विचार ज्ेला जाजार आहे. ज्ारज अ-ोज तत्ववेत्यांचे विचार येथे मांडजे म्हजजे ि-ाबंध विषयाच्या ज्जेबाहेरचे होजार आहे. ि-ाबंधाला योज्य -याय मिळज्याच्या दृष्टी-ो महात्मा जांधीच्या तत्व विचारांचा विचार येथे ज्रज्यात येजार आहे. महात्मा जांधी-ाी मा-ावी जीव-ााच्या सर्वांजा-ाा लाजु पडतील असे अ-ोज सामाजिज मूल्ये सांजितली आहेत. त्यापैज्ी या ि-ाबंधात जांधीच्या अहिंसा या मुल्यांचा विचार ज्रज्यात आलेला आहे. व्यक्ति व समाजाच्या जीव-ााचे आध्यात्मिज्रज ज्रज्याचे ज्ार्य महात्मा जांधी शिवाय इतर ज्ोजत्याही तत्ववेत्या-ो ज्ेलेले दिसू-ा येत -ाही. महात्मा जांधीच्या अध्यात्मातु-ा व ि-ातीतत्वातु-ा अर्थज्ारज, राजज्ारज, धर्मज्ारज, समाजज्ारज, शिजज, व्यवसाय इत्यादी मा-ावी जीव-ााच्या अंजाशी संबंधीत असलेल्या घटज्ांचा अभ्यास अंतर्भुत होतो. विशेष म्हजजे महात्मा जांधीच्या तत्वज्ञा-ाात सत्य व अहिंसा या दो-ा मुल्यांचा प्रामुज्या-ो समावेश होत असला तरी या शोध ि-ाबंधात ज्ेवळ अहिंसा या मुल्येतत्वाचा विचार ज्रज्यात आलेला आहे.

अहिंसा म्हजजे ज्ाय (What is Non-Violence) :- अहिंसा हा परम म्हजजे सर्वश्रेष्ठ धर्म आहे. असे जजातील बहुतेज धर्मग्रंथातु-ा प्रतिपाद-ा ज्रज्यात आलेले आहे. हिंसा ज्रु -ाये या धर्मोपदेशाचे तंतोतंत पाल-ा ज्रजे म्हजजे अहिंसा होय. म्हजु-ा या ि-ाबंधात अहिंसेचा एज मार्जशर्दज तत्व म्हजु-ा विचार ज्रज्यात आलेला आहे. अहिंसेचा धर्म हे हिदुधर्मांचे मुळ आहे. अहिंसेचा धर्म हा ज्ेवळ ऋषीमु-ाी आजि संता ज्रीता -ाही. तर तो सर्वसामा-य लोज्ाज्रीताही आहे. हिंसा हा जसा पशुचा धर्म तसा अहिंसा हा म-ुष्य जातीचा धर्म आहे. पशुमध्ये आत्मा सुप्त आवस्थेत असतो आजि म्हजु-ा शरीरबळा व्यतिरिक्त तो दुसरा धर्म जाजत -ाही. उच्चत्तर धर्माची आत्माच्या बळाची आज्ञापाल-ा ज्रजं यातच मा-ावाचा जौरव आहे. अशा आत्मायज्ञाचा प्राची-ा धर्म मांडज्याचं धाडस जांधी-ाी ज्ेलं ते यासाठी ज्ी त्यामुळे सत्याजृह आजि त्याच्या शाजा उपशाजा, असहज्ार व सवि-ाय प्रतिज्ार म्हजजे आत्म ज्लेशाच्या धर्माचीच -ावी -ांव आहेत. हिंसा चालु असता-ाा त्यात ज्यां-ाी अहिंसा धर्म शोधु-ा ज्ाढला तो ऋषी व -युट-ापेजाही फार मोठे योद्धे होते. त्यां-ाा स्वत:ला शस्त्र ज्ुशलता होती तरी तिची ि-ारुपयोजीता त्यां-ाी ओळजली आजि उद्विज्-ा जजाला त्यां-ाी शिज्वज दिली ज्ी, जजाची मुक्ती हिंसेच्या साध-ाा-ो -ासु-ा अहिंसेच्या साध-ाातु-ा होते. अजदी सुरुवातीला अहिंसा म्हजजे धर्म होय असे म्हजता-ाा जांधी म्हजतात. म-ुष्याला जशी शरीरासाठी आहार, श्रम आजि विश्रांती याची जरुरी असते तशी त्यांच्या चित्ताच्या उन्नतीज्रीता धर्माच्या अवलंब-ााची अर्थात अहिंसेची जरुरी असते.

ईश्वर प्रेम स्वरुप आहे. असे जे अ-ोज धर्मात सांजज्यात आले आहे. ते प्रेम आजि ही अहिंसा वेजळी -ाही. प्रेमाचं शुद्ध व्यापज स्वरुप म्हजजे अहिंसा ज्या प्रेमात राज वा मोह याचा वास येतो तो अहिंसा -ाव्हे. जै-ा धर्मिय विचारवंता-ाी अहिंसामय आचरजाला महत्व दिलेले आहे. मा-ावाप्रमाजेच पशु, पजी, जीटज, वेली, पा-ो यां-ाा ही सृष्टीत महत्व आहे. त्यां-ाा पोडा देजे ज्िवा त्रास देजे ज्िवा ठार मारजे हे ज्ुज्र्म अथवा वाईट असे ज्ाम आहे. हीच ती हिंसामय वृत्ती आहे. हिंसा ज्रज्या-ो अंत:ज्रज मलि-ा होते. ज्ुज्र्मांचा लेप म-ाावर बसतो आजि व्यक्ति पशुतुल्य होत जातो. असे होऊ -ाये म्हजु-ा हिंसा टाळावी व अहिंसामय जीव-ा जजज्याच्या सतत प्रयत्-ा ज्ेल्या-ो जज शांततामय ब-ाते. अहिंसेच्या मार्जा-ो प्रयत्-ा ज्ेल्यास जंजली श्वापद प्राजी, जीव सुद्धा माजसाळतात म्हजजे अहिंसेत ज्िती ताज्त आहे हे लजात येते. आजि सृष्टीचे अस्तित्व चिरज्ाल टिजू-ा

*अधिव्याख्याता तत्वज्ञान विभाग, ग्रामीण महाविद्यालय वसंतनगर, नांदेड़

राहते. असे जै-न धर्मियांचे मत आहे. संत ज्ञा-नेश्वर यांच्या मते, आत्मज्ञा-नी व्यक्तिच्या ठिञाजी अ-नेञ सद्‌जुज वास ञरतात. त्यातील एञ चांजला सद्‌जुज म्हजजे अहिंसा आहे. भजवा-न श्रीञृष्ना-नी जीतेत या सदजुजांचा उल्लेज ञेला आहे.

अमा-नित्वमंद भित्वम हिंसा जा-न्तिरार्जवम् |

आचार्योपास-नं शौचं स्थैर्यमात्मवि-निग्रहः || (अध्या १३,श्लोञ ८)

पुरात-न ञाळापासू-न प्रचलित असलेल्या अहिंसा विषयञ विविध ञल्प-नांचे जंड-न ञेले आहे. ते म्हजतात, अहिंसेचे शंभर टक्के पाल-न ञरजे ञसे अशक्यप्राय आहे. ज्ञा-नेश्वरां-नी मा-नवी म-नाच्या अहिंसञतेवर अधिञ भर देवू-न अहिंसेचे मत जालील प्रमाजे पटवू-न देतात. ज्याप्रमाजे भुईत पेरलेले बीज वृज होते त्याप्रमाजे म-नात इंद्रियाव्दारा पसरलेले असते जर म-नातच अहिंसा -नसेल तर इंद्रियाव्दारे बाहेर ञशी येईल? पक्व झालेला सुजंध मोठ्या उत्साहा-ने जाजावाजा ञरीत बाहेर पडतो, त्याप्रमाजे म-नामध्ये अहिंसा चांजली बळावली म्हजजे तीच इंद्रीय व्यापारातु-न दिसु-न येतो..... समुद्रास पुर्ज भरती आली म्हजजे जसा तो समुद्रच आपल्या भरतीच्या पाज्या-ने जाड्या भरु-न टाञतो त्याप्रमाजे चित्तात अहिंसारुप दाट भरती झाली म्हजजे चित्तच सर्व इंद्रीयां-ना आपलया अहिंसारुप जलसंपत्ती-ने भारु-न टाञते. म-ना-ने, देहा-ने व वाचे-ने सर्व हिंसेचा त्याज झालेला अथवा ज्या-ने हा त्याज ञेला असा पुरुष ज्ञा-नाचे मंदिर असतो, असे मत ज्ञा-नेश्वरां-नी व्यक्त ञेले आहे.

ऐसा म-नें देहे वाचा | सर्व सं-न्यास दंडाचा

जाहला ठायी जयाचा | देजशील ||

तो जाज वेल्हाळ | ज्ञा-नाचे देवळाऊळ

तो असे -निजळ | ज्ञा-नाची तो || (ज्ञा-नेश्वरी)

महात्मा जांधी अहिंसेचा अर्थ पुढील प्रमाजे सांजतात 'अहिंसामय आचरज म्हजजे विश्वबंधुत्व आजि प्रेममय वर्त-न' होय. हा विचार येशु ख्रिस्ताच्या प्रेम ञल्प-नेशी जुळजारा आहे. बऱ्याच वेळा अहिंसेचा अर्थ दुसऱ्या जिवाला मारायचं -नाही इतञाच अहिंसेचा स्थुल अर्थ घेतात. पज ञेवळ प्राज -न घेजे एवढ्या-नं ञाही अहिंसेची साध-ना पुर्ज होत -नाही. अहिंसा ही सत्या इतञीच व्यापञ आहे. अशा अहिंसेची शिद्धी झाल्यावाचू-न सत्याची सिद्धी होजं अशक्य आहे. पुर्ज सत्य आजि पुर्ज अहिंसा यात भेद -नाही तरी समजज्याच्या सोयीञरीता सत्य हे साध्य आजि अहिंसा हे साध-न असे जांधी-नी म्हटलं आहे.

अहिंसेची संञल्प-ना (Concept of Non-Violence):- महात्मा जांधीच्या अहिंसा या संञल्प-नेची चर्चा जालीलप्रमाजे ञरज्यात आलेली आहे. अहिंसा हे महात्मा जांधीच्या तत्वज्ञा-नाचे व जीव-नाचे आधारतत्व आहे. सत्य आजि अहिंसा या संञल्प-ना त्यांच्या तत्वज्ञा-नातील अविभाज्य संञल्प-ना आहेत. अहिंसे शिवाय सत्य वास्तव रुप घेऊ शञत -नाही. अशी त्यांची धारजा होती. अहिंसा ही मा-नवी प्रश्-न सोडविज्याची जुरु ञिल्ली आहे. अहिंसेच्या माध्यमातु-नच संतुलीत सुजी, संपन्न मा-नवी जीव-न प्रस्थापित ञरजे शक्य होईल असा जांधींचा विश्वास होता. अहिंसा म्हजजे प्रेम, प्रेम म्हजजेच अहिंसा असे त्यां-नी सुत्र मांडले. 'ञोजाचाही व्देष -न ञरता -निर्व्देष व -निर्वैर वृत्ती-ने आत्मपिड-न सह-न ञरु-न -नितिशुद्ध मार्जा-ने विरोधी मतांच्य लोञांचे हृदय परिवर्त-न घडवु-न आज-ने, आजि ञोजत्याही परिस्थितीत शस्त्रबळाचा वापर -न ञरता सत्याचा विजयासाठी अहिंसञ मार्जा-ने ञार्य ञरीत राहजे. लोञांची म-ने वळवु-न त्यां-ना विधायञ वृत्ती-ने जजज्यास शिञवू-न सर्वच व्यवहार सहञाराच्या मार्जा-ने ञरजे, असा संपुर्ज जीव-न व्यवहारां-ना व्यापजारा असा अहिंसामुलञ व प्रेमाधारीत जीव-नमार्ज जांधी-नी ञेवळ भारतीयां-नाच -नाहीतर सर्व मा-नव जातीला सांजितला व स्वतः तसे प्रत्यज वाजु-न त्यांचा आचार ञरज्याचे सत्याग्रहाशास्त्र जजापुढे जांधी-नी ठेवले. एञमात्र जरे आहे. ञी जांधी-नी अहिंसी तत्वाबद्दल अहिंसेचे पुर्जशास्त्र आपज सांजु शञतो असा दावा ञधीही ञेलेला -नाही. हे येथे लजात घेज्याजोजे अहे.

जांधी -नेहमी म्हजतात, 'मी फक्त शोधञ आहे, सत्याचा शोध ञरीत असता-ना मला अहिंसेचा शोध लाजला.' अहिंसा म्हजजे दुष्टासमोर शरजाजती पत्ञरजे असा अहिंसेचा अर्थ -नाही तर दुष्टांच्या म-नोदयाला विरोध ञरज्यासाठी आपलया संपुर्ज आत्मबलाचा उपयोज ञरजे होय. जांधीं-ना शुराची अहिंसा अभिप्रेत होती, भ्याडाची -नाही. ते म्हजतात. आंधळ्या माजसाला सुंदर दृष्ट्यांच्या आ-नंद घ्यायला लावजे हे जितञे अवघड तितञेच भेडञ माजसाला अहिंसेचे धडे देजे अवघड आहे. अहिंसा ही शौर्याची परम सिमा आहे. सुसंजत विचार ञरु शञजाऱ्या ञुजाही व्यक्तिस जांधीचे अहिंसाविषयञ विचार पटतात पज बऱ्याच लोञां-ना ते मा-नवत -नाहीत याचे ञारज त्या व्यक्तिची असमर्थता हेच होय. शुरांची अहिंसा ही ञल्प-ना वर वर पाहता आत्मविसंजत वाटते, परंतु ती -निरर्थञ -नाही. स्वामी विवेञा-नंदाचा 'पापाचा व्देष ञरा, पापी व्यक्तिचा -नव्हे.' हा विचार ज्यां-ना समजतो त्यां-ना 'शुरांची अहिंसा' हा जांधी विचार समजायला अवघड -नाही.

उदात्त मा-नवतेच्या स्पर्शाचा आविष्ञार :- व्देष, ञडवटपजा, ञ्रौर्य, वांशिञ संघर्ष, जातीय तजाव, विषमता मा-नवतेचा होत असलेला ऱ्हास आजि मुल्यांचा विध्वंस या जोष्टीचे आव्हा-न आजच्या जजासमोर उभे आहे. अशा परिस्थितीत जांधी-ना समजावु-न घेजे पुर्वी ञधीही -नव्हते इतञे आवश्यञ झाले आहे. विशेषतः जांधीजींच्या जीव-नातील उल्लेज इथे ञरायला हवा. शांतता प्रस्थाप-नेसाठी मा-नवाच्या इतिहासात त्यां-नी जे योजदा-न दिले आहे. त्यासाठी त्यां-ना आपल्या प्राजांची ञिंमत मोजावी लाजली. या संदर्भात इस्त्रायलचे ञामजार पजाचे -नेते सिमॉ-न पेरेझ यां-नी सोशालिस्ट इंटर-नॅश-नलच्या विसाव्या अधिवेश-नात जांधी विषयी ञाढलेले उद्‌जार विचारात घेज्याजोजे आहे. स्वातंत्र आजि शांतीच्या दिशे-ने चाललेल्या आपल्या वाटचालीचा आढावा घेता-ना सिमॉ-न पेरेझ म्हजाले होते, बाजारातल्या एजाद्या वस्तुसारजी शांती विञत घेता येत -नाही. तुम्ही एजादे ञ्रेडिट ञार्ड घेऊ-न बाजारात जाता, तेव्हा आधी वस्तू ताब्यात घेता आजि मज तिचे पैसे देता, पज शांतता आजि स्वातंत्र्य हस्तजत ञरज्यासाठी मात्र आधी त्यांची ञिंमत मोजावी लाजते आजि -नंतरच त्या जोष्टी हाती लाजतात. स्वतःचाच इतिहास

सांजता-ाा सिमॉ-ा पेरेझ म्हजाले ज्ी, शांततेसाठी सुरु ज्ेलेल्या संघर्षात मलाही जबर ज्िंमत मोजावी लाजली आहे. मी ाि-िवडजुज्ा हरलो, सत्ता जमावलो, असलो तरी या संघर्षात मला माझे प्राजही जमवावे लाजतील याची पर्वा -ााही. शांततेच्या शोधातली माझी वाटचाल जीव-ाापासु-ा मृत्युपर्यंत चालु राहील आजि ती अजेर माझ्या शवपेटीपाशीच संपेल. या ठिज्ाजी सिमॉ-ा पेरेझ यांचे ते शब्द जांधीजींच्या ज्रु-ोचा उबदार स्पर्श जाजवु-ा देतात. जांधीच्या आजजी एज्ा उदाहरजाचा उल्लेज ज्रजे येथे आवश्यज् वाटते. अटे-बरोचा जांधी चित्रपट आपल्यापैज्ी बहुतेज्ां-ाी पाहीला आहे. अटे-बरो-ो चित्रपटाची सुरुवात जांधीच्या हत्येच्या प्रसंजापासु-ा ज्ेली आहे. पज १९४७ सालची दो-ा दृश्य दाजवजे अधिज् ज्लात्मज् आजि औचित्यपुर्ज झाले असते. एज् दृश्य ज्लज्ल्यातील भीषज अंधाराचे, जिथे त्यावेळी जांधीजी हिंदु मुस्लीम दंजली-ाी उद्धवस्त झालेल्या -ााजरिज्ांचा जजमा व अश्रु पुसत फिरत होते, आजि दुसरे दृश्य १४ ऑजस्टच्या मध्यरात्री येजाऱ्या स्वातंत्र्याचे थाटामाटत आजि झजमजत स्वाजत ज्रजाऱ्या दिल्लीचे देशाच्या स्वातंत्र्याचा घोषजांचा आजि रोषजाईचा जल्लोष चालला असता-ाा पंडीत जवाहरलाल -ोहरु आपल्या ज्ाव्यात्मज् भाषजात म्हजत होते, 'मध्य रात्रीच्या या प्रहरात सारे जज झोपले आहे पज भारत जाजा होत आहे. त्याचा दिर्घ ज्ाळ दडपलेला आत्मा आता मुक्त होत आहे.'

स्वातंत्र्यदि-ाांच्या आधी ज्ाही दिवस पंडीत -ोहरु आजि सरदार पटेल यां-ाी आपला एज् दुत जांधीज्डे ज्लज्त्याला पाठविला होता. जांधीजी दंज्यात होरपळलेल्या हिं-दु - मुस्लिम -ााजरिज्ां-ाा धैर्य देत, दिलासा देत अहोरात्र ज्लज्त्यात फिरत होते. दुत मध्यरात्री जांधीजीच्या ाि-िवासस्था-ाी पोचला. पत्र जांधीजींच्या हातात देऊ-ा त्या-ो ते महत्वाचे असल्याचे सांजितले जांधीजीं-ाी ते पत्र बाजुला ठेवु-ा त्याला विचारले. ' तु जेवला आहेस ज्ाय? -ााही असे उत्तर मिळाल्यावर जांधीजीं-ाी प्रथम त्यांच्या जेवजाची व्यवस्था ज्ेली आजि मज त्याचे जेवज संपल्या-ांतर ते पत्र उघडले. त्या पत्रात -ोहरु आाि पटेलां-ाी म्हटले होते. 'बापु, आपज राष्ट्रपिता आहात. १५ ऑजस्टला भारताचा पहिला स्वातंत्र्यदि-ा आहे. त्यावेळी आम्हाला आशिर्वाद द्यायला तुम्ही इथे दिल्लीमध्ये आम्हांला हवे आहात.' जांधी म्हजाले, ज्िती वेडेपजा! जेव्हा सारा बंजाल पेटलेला आहे, हिं-दु मुस्लिम एज्मेज्ांच्या -ारडीचा घोट घेत आहेत, ज्लज्त्याच्या या अंधारात त्यांच्या आर्त ज्िंज्ाळ्या ऐज्ु येत असता-ाा मी दिल्लीच्या झजमजाटात येऊ तरी ज्सा? जांधींचे हे उद्‌जार ज्ाळीज ज्ापत जाजारे होते. 'बंजालमध्ये शांतता आजि सामजस्य ाि-िर्माज ज्रज्यासाठी मी इथे राहिलो आहे. आजि या प्रयत्-ाांत मला माझे बलिदा-ा ज्रावे लाजले तरी हरज्त -ााही.' दुसऱ्या दिवशी सज्ाळी दुत जेव्हा परत ाि-िघाला तेव्हा त्याला ाि-िरोप देज्यासाठी जांधीजी बाहेर येऊ-ा एज्ा झाडाजाली उभे राहिले. झाडाचे एज् सुज्लेले पा-ा पटज्-ा जाली पडले. ते उचलु-ा घेऊ-ा जांधीजीं-ाी त्या दुताच्या हातावर ठेवले. ते म्हजाले, 'मित्रा, तु दिल्लीला चालला आहेस. हा जांधी, -ोहरु-पटेलां-ाा ज्ोजती भेट देऊ शज्तो? सत्ता आजि संपत्ती दो-ाही पासु-ा मी दुर आहे. पहिल्या स्वातंत्र्यदि-ाांची भेट म्हजु-ा हे सुज्लेले पा-ाच तु -ोहरु - पटेलां-ाा दे.' जांधीजींचे हे शब्द ऐज्ता-ाा त्या दुताचे डोळे वाहू लाजले. तेव्हा आपल्या अभिजात हास्या-ो त्याचे सांत्व-ा ज्रत जांधीजी म्हजाले 'जरोजर परमेश्वर ज्िती थोर आहे !' हे शुष्ज् पा-ा पाठवावे अशी त्यांची इच्छा -ाव्हती. म्हजु-ा त्याा-ो ते ओले ज्ेले. आता ते ज्से हसते आहे पहा! हीच तुझ्या अश्रुं-ाी भिजलेली भेट -ोहरु - पटेंलां-ाा दे.' अंत: ज्रज हलविजारा हा प्रसंज म्हजजे जांधीजींच्या स्वभावातला उदा-ात्त मा-ावतेचा स्पर्शच होता. या प्रसंजावरु-ा स्पष्ट होता. आज्ाज्ाी एज् दु:जदायज् प्रसंज - एज्ा जावी रात्री बारा वाजता शांतियात्रेतील ती-ा हिंदु मुलीं-ाा मुसलमा-ा हल्लेजोर पळवजार आहेत असे त्यां-ाा ज्ळले. सुचेताजी शेजारीच राहजाऱ्या एज्ा वयस्ज्र मुस्लिम जमी-ादाराच्या घरी जेल्या आजि या मुलीं-ाा स्वत:च्या मुली समजु-ा आपल्या घरात आसरा द्या, अशी वि-ांती सुचेताजीं-ाी त्या घरमालज्ां-ाा ज्ेली. त्या-ो ज्ुराजावर हात ठेवु-ा सुचेताजीं-ाा अभिवच-ा दिले ज्ी, जोपर्यंत त्यां-ाा आवश्यज्ता वाटते तोपर्यंत त्या ति-ही मुली त्याच्या घरात त्याच्या मुलींसारज्या सुरजित राहतील. त्यांच्या सरंजजाची तो ाि-िश्चित ज्ाळजी घेईल. त्या मुली ती-ा महि-ो त्या घरी राहिल्या . -ोाआजलीमध्ये शांतता प्रस्थापीत झाली. युद्धातील विजय सैाि-ाज् बिजुल फुंज्ु-ा साजरा ज्रतात. जांधींजीं-ाी शांतीसंज्रामातील विजयदि-ाी मौ-ा पाळले. त्या-ांतर जांधीच्या शांतियात्रेतील मंडळी पांजली आजि त्या ती-ा मुलींही आपल्या घरी परतल्या. पज त्यांच्यापुढे ज्ाय वाढु-ा ठेवले होते. ? घरी परतलेल्या त्या मुंली-ाा त्यांच्या पालज्ां-ाी, आईवडीलां-ाी घरात घेज्याचे -ााज्ारले, ज्ारज त्या हिंदु मुली एज्ा मुसलमा-ा ज्ुंटुंबात ती-ा महि-ो राहिल्या होत्या.

त्यां-ाा त्यांच्या पालज्ाच्या घरात जाजा -ाव्हती. 'रत्यावर राहा, हव्या तर वेश्या व्हा, पज घरात घेजार -ााही,' असे पालज्ां-ाी ाि-िसु-ा सांजितले.अजेर त्या मुली जांधीजींच्या आश्रमात परतल्या. अ-ााथ, ाि-िराश्रितांचे ते एज्मेव आश्रयस्था-ा होते. त्यांची पुढे लज्-ाही झाली -ााहीत, त्यांच्या घरच्यां-ाी त्याच्यासाठी मायेचे चार शब्द उच्चरले -ााहीत ज्िंवा त्या जेल्यावर अश्रुही ढाळले -ााहीत. जांधींजी-ाा हा अ-ाुभव अतिशय दु:जदायज् होता. म्हजु-ाच जांधीजी या जजातु-ा जेले पज त्यांची धीरोदात्तता, मा-ावता आजि जीव-ामुल्ये ज्धीही -ााहीशी होजार -ााहीत. जांधीजीं-ाी आजलेल्या लढ्याच्या पद्धतीला एज् मा-ावी स्पर्श होता. सर्वच देश भक्तांबद्दल त्यां-ाा प्रेम होते. देशप्रेमा-ो प्रेरित होऊ-ा बॉम्ब टाज्जारा अतिरेज्ीही शुर आहे असे ते मा-ाीत. अशा देशभक्त ज्रांतीज्ारज्ां-ाा उघडपजे लोज्ांमध्ये राहता येत -ााही लपु-ा छपु-ा वावरावे लाजते. पज अहिंसज् प्रतिज्ाराचे माझे शस्त्र असे आहे ज्ी, तुम्हाला लपु-ा राहज्याची जरजच -ााही. या उघड प्रतिज्ारात जरुर पडल्यास जोळ्या जायची तयारी मात्र ठेवावी लाजेल. सशस्त्र युद्धात से-ाा-ाी -ोहमी माजे एज्ा सुरजित रजजाड्यात असतो. पज माझ्या अहिंसज् सर्वांच्या पुढेच असतो. त्यांचे हौतात्म्य लोज्ांमधील चैत-ाय आजि स्वातंत्र्याची आज्ांजा अधिज् उज्ज्वल ज्रजारे असते, असे जांधी-ाी म्हजत जांधीजीं-ाी दबल्या जेलेल्या ज-ातेच्या प्रतिज्ाराची शिज्वज दिली आजि त्यासाठी आवश्यज् तर बंदुज्ीच्या जोळ्या आजि संजि-ाी यां-ाा तोंड देज्याचे धैर्य दिले. अशा वेळी सोसावे लाजजारे क्लेश लोज्ां-ाा चेतवतात हे त्यां-ाा माहित होते. स्वातंत्र्याच्या शोधात असजाऱ्या व्यक्तिला भोजाव्या लाजजाऱ्या हालअपेष्टा आजि सोसावा लाजजारा छळ यामुळे ज-ातेमध्ये जे

सामर्थ्य -िर्माज होते ते बंदुज्ीच्या जोज्यापेजाही अधिज् स्फोटज् असते यावर जांधीजींचा विश्वास होता. धारास-ाा येथे मिठाचा सत्याग्रह झाला. मिठाच्या त्या वजारीत मीठ उचलज्यासाठी सत्याग्रहींच्या तुज्ड्यामाजु-ा तुज्ड्या जात होत्या आजि पोलिस त्यां-ाा ङ्गरपजे जडवत होते. त्याज आजि बलिदा-ा हे त्या सत्याग्रहीं-ाा मिळालेले पारितोषिज् होते. या बलिदा-ाा-ो लोज्ांच्या लढ्याच्या -िर्धारात जती दिली, तेज दिले जांधीजींची दांडीयात्रा आपल्याला माहिती आहेच,

जांधीजीं-ाी माजसे ज्जजर व सामर्थ्यमय ब-ाविले :- १९३७ साली मुंबई इलाज्यात जॅंग्रेसचे मंत्रिमंडळ आले. श्री. बाळासाहेब जेर मुंज्यमंत्री झाले. त्यां-ाी पंचज्ाज्ां-ाा -िरोप पाठवु-ा ब्रिटींशा-ाी जप्त ज्ेलेली त्यांची मालमत्ता परत देज्याची तयारी दाजवली. पज जांधीच्य स्वप्-ाातील हे स्वराज्य -व्हे, पुर्ज स्वातंत्र्य मिळल्याशिवाय मी माझी संपत्ती परत घेजार -ाही अशी शपथ मी घेतली आहे. असे सांजु-ा त्यां-ाी ती -ाज्ारली. १९४७ ला देश स्वतंत्र झ् ााला तेव्हा पंचज्ाज्ां-ाी त्यांच्या मालमत्तेच्या स्विज्ार ज्रावा असे सरज्ार-ो त्यं-ाा सुचविले. पंचज्ाज्ां-ाी जांधीजीं-ाा विचारले. 'जरेच तुमच्या स्वप्-ातले स्वातंत्र्य अवतरले आहे ज्ाय?'

जांधीजी म्हजाले, दुदैवा-ो '-ाही ' असेच मला म्हजावे लाजत आहे. पंचज्ाज्ां-ाी मज सरज्ारला ज्ळविले ज्ी मी मालमत्ता परत घेऊ शज्त -ाही. तेव्हा एज्जज म्हजाले ज्ी, आज पंचज्ाज्ा पटेल ही जप्त ज्ेलेली मालमत्ता परत घेज्यास -ाज्ार देत आहेत, पज उद्या त्यांच्या मृत्यु-ांतर त्यांच्या पत्-ाी, मुले या मालमत्तेवर हक्ज् सांजतिलच. हा शेरा ऐज्ताच पंचज्ाज्ा ताडज्-ा म्हजाले, 'ही शक्यता मी ज्ृहीत धरली होती. अशा प्रज्ारच्या ज्ोंडमारा होऊ -ाये म्हजु-ा मी लज्-ाच ज्ेले -ाही. आजि मला मुलेही -ाहीत.' अशी माजसे जांधीजींच्या स्पर्शातु-ा ज्जजर ब-ाली होती. जांधींजीच्या स्वच्छ आजि सार्वजा-िज् जीव-ााचा आजि हिशेबी वृत्तीचा त्याच्या सहज्ाऱ्यांवरही जोल परिजाम झालेला होता. १९४२ च्या आंदोल-ाात मौला-ाा आझाद -ाजरच्या ज्िल्यात अटज्ेत होते. ते तुरुंजजात असता-ाा त्यांच्या घरी त्यांच्या पत्-ाीचे -िध-ा झाले. त्यांच्या बद्दलच्या आदरापोटी आझादांचा ज्ाही मित्रां-ाी त्याच्या स्मारज्ासाठी -िधी जमवायला सुरुवात ज्ेली. जेव्हा १९४५ मध्ये आझाद तुरुंजातु-ा सुटले तेव्हा बेजम आझादाच्या स्मारज्ासाठी -िधी जमा होत असल्याचे त्यां-ाा ज्ळले. या विषयावर १७ सप्टेंबर १९४५ रोजी त्यां-ाी एज् पत्रज् ज्ाढले. त्यात त्यां-ाी असे म्हटले ज्ी, 'सार्वजा-िज् जीव-ाात सर्वोच्च स्था-ाावर ज्या व्यक्ति असतील त्यांचीच स्मारज्े उभारली जावीत. माझी पत्-ाी तर एज् साधी सुधी ज्ृहीजी होती आजि स्मारज् उभारज्यासारजे सार्वजा-िज् जिव-ाातील तिचे योजदा-ा -ाही.'

म्हजु-ा आझादां-ाी आपल्या सर्व मित्रां-ाा - हितचिंतज्ां-ाा हा -िधी जमवि-ो थांबवावे असे आवाह-ा ज्ेले आजि जमा ज्ेलेला सर्व -िधी 'ज्मला -ोहरु स्मारज् रुज्जालयाला' देज्याची वि-ांती ज्ेली. जांधीजीच्या सहवासात आलेली आजि त्यांचा व्यक्तिजत भावस्पर्श लाभलेली माजसे अशी -िःस्पृह आजि -िष्ठावा-ा होती.

सद्य:स्थिती :- आपल्या देशात आज जे चित्र दिसत आहे ते विष्जता वाढविजारे आहे. लोज्शाहीचा सांजाडा आम्ही सांभाळलेला आहे. पज त्याचा आत्मा मात्र हरवु-ा बसलो आहोत. अलिज्डच्या ज्ाळात समाजातल्या प्रत्येज् जोष्टीला राजज्ारज चिज्टत चालले आहे. आजि राजज्ारजाचे मोठ्या प्रमाजात जु-हेजारीज्रज होत चालले आहे. जु-हेजारांच्या हातात ज्ायदा व सुव्यवस्था जाज्याची चि-हे दिसत आहेत. भ्रष्टाचार शिजेला जाऊ-ा पोहचला आहे. थोडक्यात लोज्शाहीला जग्रास ज्रहा लाजले आहे. ज्यां-ाी ज्ायद्याची अंमलबजावजी ज्ेली पाहिजे. तेच सामुहिज् बलात्ज्ारासारज्या -िर्घुज जु-ह्यात अडज्त चालले आहेत. एज्ीज्डे चंजळवादी संस्ज्ृतीच्या विळज्यात आपज सापडत चाललो आहोत, तर दुसरीज्डे दारिद्र्याचा विळजा ज्मजोर व वंचित समाज घटज्ांच्या भोवती पडत चालला आहे. चंजळवादाचेही तत्वज्ञा-ा -िर्माज झाले आहे. भुतज्ाळातही ते होते. देशात दहशतवादी थैमा-ा घालित आहेत. मुंबईची घट-ाा ही दहशतवादाची साज देत आहे. त्याचबरोबर जातीवाद व जमातवाद हे उग्ररुप धारज ज्रीत आहेत. सामाजिज् ताज- तजाव प्रचंड प्रमाजात वाढत चालले आहेत. बुवाबाजीला जतपाजी घातले जात आहे. आपली लोज्शाही दुष्ट चज्रात सापडली आहे. या चज्रव्युहातु-ा बाहेर पडज्याचे मार्ज बंद होत आहेत ज्िंवा तो तोडज्याचे सामर्थ्य राजज्र्त्याजवळ दिसत -ाही. राजज्ीय इच्छाशक्तीचा अभाव दिसतो. ह्या सर्व जोष्टी विज्ासाला जीळ घालजाऱ्या आहेत. अशा परिस्थितीमध्ये तत्वज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ आजि विचारवंता-ाी सामाजिज् -यायाच्या बाजु-ो उभे राहिले पाहिजे. परंतु असे घडु-ा येजे आता अशक्य झ् ााले आहे. असे झाले असते व जांधीच्या विचारांचे स्मरज राहीले असते तर वरील समस्येचा वाचज्यात आलेला पाढा ज्ोठे तरी थांबलेला दिसला असता. हे असे ज्ा घडत आहे. तत्वच्युत राजज्ारज हे या परिस्थितीला मोठ्या प्रमाजात ज्ारजीभुत आहे. (Politics without principles is a sing) असे जांधीं-ाी म्हटले आहे. पुढे जांधीजीं-ाी म्हटले आहे ज्ी, One of the roots of violence is politics without principles.? म्हजु-ाच आधुि-ज् जजाला -याय जोष्टी हिंसे ऐवजी अहिंसेच्या मार्जा-ो मिळविज्याचा संदेश देऊ-ा, असत्य व अ-यायाविरुद्ध झजडज्याची शिज्वज दिली. हरिजजांच्या उन्नतीसाठी आयुष्य वेचले, हिंदु - मुसलमा-ांचे तंटे मिटविज्यासाठी जिवाचे रा-ा ज्ेले. -याय हक्ज् व सवलती मिळवज्यासाठी सत्याग्रह शस्त्राचा अवलंब ज्रु-ा विजय मिळवला. पु-हा एज्दा जांधीच्या अहिंसा या मार्जदर्शज् तत्वाचा अवलंब ज्रु-ा देशाला शांततेज्डे विज्ासाज्डे -ोज्याचा प्रयत्-ा ज्रजं ही ज्ाळाची जरज आहे.

सन्दर्भ ग्रन्थ

१. महात्मा जांधी : मी अरविंद ताटज्े, पर्व चौथे, पा-ा ३०३,३०४,३०५., २. जांधी माजुसज्ीचा मुर्तिमंत जहिवर :- मधु दंडवते, जय प्रज्ाश फाऊंडेश-ा, -ावी दिल्ली. १९९७, ३. परामर्श, जंडा १४ अंज् ४ फेब्रुवारी १९९३., ४. जांधीवाद - श.द. जावडेज्र, ५. जांधी : -ालि-ाी पंडीत, ६. जांधी आजि आंबेडज्र : ज.बा. सरदार, ७. महात्मा जांधी : श्री. अरविंद ताटज्े, पर्व ९ वे पा-ा ८४०., ८. भारतीय तत्वज्ञा-ााचा बृद्ध इतिहास : डॉ. जजा-ा-ा -ाारायज जोशी, जंड ९ पा-ा २९४.